

ЛЕКСИКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ЛІНГВІСТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ТЕКСТУ

З.Г. Козирєва, канд. філол. наук

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИСТРИБУЦІЯ КОНЦЕПТУ ПРИЙНЯТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ (ОПОЗИЦІЯ: СВІЙ – ЧУЖИЙ)

Аналіз репертуару образно-метафоричних переносів в індивідуальному сприйманні елементів української мовної картини світу засвідчує чільне місце емотивних назв спорідненості та свояцтва, вага яких зростає залежно від ступеня градації людських почуттів.

Thy author's analysis of the inventory of metaphoric imagery within the framework of individual perception of Ukrainian culture components shows that the leading role among these belongs to the terms of blood and marriage (ie in-law) relationships, importance of the latter terms depending on the intensity of human affections.

Теза про необхідність вивчення історії культури народу у взаємозв'язку з розвитком його мови реалізується відтепер на зміщенні аспектології в річище мовленнєвої практики, насамперед традицій і новаторства у розвитку його неосяжного словника – найрухливішого і найбільш вагомого лінгвістичного рівня. Важливим видається вибір ключових слів, що акумулюють сприйнятий індивідуумом весь соціальний досвід світовідчуття як основу для саморозвитку, що постійно збагачується самовираженням. При цьому слід пам'ятати, що мова антропоцентрична, тобто вона призначена для людини, і на неї ж зорієнтована вся мовна категоризація об'єктів і явищ зовнішнього світу; водночас мова національно специфічна¹. Оскільки людина прагне передусім зрозуміти себе і те, що з нею пов'язане, то таким словом для нас є „свій”. Погляд на себе самого збоку і на своє ставлення до навколишнього світу й оточення дає змогу основну увагу звернути на гніздо слів для вираження поняття „свій”. Такий погляд на культуру як на комплекс уявлень про себе і довкілля уможливорює всеохоплюючу культурну дихотомію „своє” – „не своє” (‘чуже’) і дає змогу дослідити обидві частини опозиції. Зрозуміло, що „своїм” для українця віддавна був *pid* і пов'язана з ним

метамова. Родинні стосунки індивід сприймає як найближчі і найлагідніші. Концепти *любов* і *ніжність*, природно, пов'язуються передусім з образами матері і батька: *У нашій краї, на землі, нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим* (Т.Шевченко); *Що з молоком з грудей своїх Влила йому той скарб багатий Та найсвятіша із святих, Що Її ім'я велике – Мати* (Черкасенко); *Лиш мати – вміє жити, аби світитися, немов зоря* (В.Стус). Такі ж картини дбайливого, турботливого ставлення пов'язані з образами сина, дочки, брата, сестри: *Старість у нашій країні забезпечена державою. От тільки любов, найсвятіша любов синів-дочок, сімейний спокій – нічим не гарантується. Бо залежить усе від стосунків найрідніших людей* (Газ.); *Остан учився, а Олеся жила самим сподіванням його приїзду. Вона не мала подруг і була зовсім самотня, за це її вважали чудною. Брат був її душею* (В.Підмогильний). Поступове проникнення в головну культурну опозицію „своє” – „не своє” розкриває перед нами самосвідомість і світогляд людини. На брак кровної спорідненості по материнській або батьківській лінії вказує конверсія *мачуха/вітчим* : *надчірка/пасинок*, перше з яких сприймається свідомістю як джерело ворожого, злого ставлення, а друге як таке, що потерпає від цього ставлення: *Мачуха не любила хлопця. А коли підріс, стало їй зовсім зле* (Газ.); *Бачили вони [батько й дід] неминучу потребу розлучити якое пасинка з мачухою* (О.Кониський); *Добра мачуха, а все не рідна мати!* (Українські народні прислів'я).

Семема „не свій” (‘чужий’) виражає „негативну самосвідомість людського роду”²². З родом пов'язані найглибші почуття людини: *Хороший чесний рід – слова ці християнство Блюло, як дороге насліддя по батьках. Оце ж пустошило край рідний азіатство, І широко лягав на нім татарський шлях, А рід не забувавсь і в темних землях* (П.Куліш). При цьому людина не зникає, не розчиняється в роді, а має власне життя. Пестливе звертання *рідний* (*рідна*) з низкою похідних, що засвідчує ставлення мовця (адресанта) до того, хто слухає (адресата) як до кровного родича, домінантою якого є лагідність, ніжність, відчуття духовної спорідненості, часто вживається при пестливому звертанні до когось або чого-небудь: *Само! Не сердься, рідна. Я, здається, знову щось не так сказав...* (О.Довженко). В українській мові прикметник *рідний* вказує на кровний зв'язок, але відрізняється від слів *родич*, *рідня*, для яких кровна спорідненість є домінантною: *Вершники від задоволення*

крякнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів! (М.Хвильовий); Виріс син, збирає його [мати] в похід і просить не забувати про родину, остерігатися вогнів, звірів і бурхливої води, а він відказує: вогні, звірі і води його знають, іде – вогні гаснуть, звірі кидаються урозтіч, а води тихнуть, бо за ним стоїть рідня – вся Україна (Б.Харчук). Рідний наголошує на тому, що родинні стосунки – це не проста формальність, а теплі, душевні взаємини, яким притаманна сердечна теплота і лагідність: - А де твої рідні? Батьки? Живі, здорові? – Атож, - кивнув Гриць. – Недалеко від Києва. Ліси, озера, скільки звірини, птаства. Батько мій там егерем працює в заповіднику, і сестра Христина. Матінка вдома, по господарству (О.Бердник). Вільно поєднуючись зі словами типу дуже, такий і утворюючи ступені порівняння - рідніший, найрідніший, рідніший від рідного (Віра зрозуміла остаточно що дорогим лишається для неї тільки чоловік. Він душевний ший, простіший і рідніший їй – А.Шиян; Був у Вересая рідніший від рідного батька, але ж він на той час лежав уже в могилі – це Шевченко – П.Тичина), це слово засвідчує органічні родинні зв'язки і пов'язане з цим глибоке взаєморозуміння: Ой люлі, люлечки, Засніть малі діточки, мої малі, малесенькі, Дітки мої дрібнесенькі. Ой ну, дітки дрібнесенькі, Ви ж мені ріднесенькі (Дитячий фольклор). Родинні зв'язки і родинну спорідненість, а часто й значення „близька людина” репрезентують вирази рідна кров, рідна душа: Гарячий був чоловік Шрам, й не всидів би у своїй парафії, чуючи, як летиться рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями (П.Куліш. Чорна рада); Розпач пронизав мене – це ж Меланка, тітка моя, материна сестра, це ж рідна моя кров (Є.Гуцало); .. – Та це цей – Сава. Як він тобі? – Рідна душа, - мовив Гук. – До пуття хлопець (О.Бердник). Слово рідний широко вживається й у взаєминах між людьми, що не є кровними родичами: ...тільки єдиний притулок має Люба – родину Морозенків. І не рідня вони їй, а живуть, мов рідні (М.Стельмах); - ..Але така вже я, що мала тебе весь час за рідного сина, то ти вже не сердься на мене за це – добре? (Є.Гуцало). Рідними часто стають, адже любов передбачає не лише інтимну близькість, а й душевну прихильність, найвищий ступінь порозуміння, коли хтось стає близьким кому-небудь духом, звичками, поглядами тощо: Зустрічався [Т.Шевченко] знову тої зими 1844 року з рідним Михайлом Семеновичем Щепкіним (О.Іваненко). Рідною може стати людина, яку не знаєш особисто,

особливо у звертанні, сповненому теплих почуттів, де прикладки мають емотивне значення для адресата: - *То ти сирітка, моя рідная? Ох! гірка сирітська доля* (П.Мирний).

Для української ментальності лексема *рідний* становить собою універсальний концепт: *Рідний, рідна, рідне – корінь роду і народу. Рідна мама і рідний тато, рідна земля і рідна Україна, рідна мова і рідна школа...* (Я.Гоян). *Рідна мова, рідне слово, рідна земля, рідна оселя і т.ін.* – це словосполучення, що віддзеркалюють перш за все стан душі, а вже потім біографічні подробиці, адже нерідко щось стає дорогим, близьким серцю не лише тому, що ти народився в ньому, виріс (*Захотілося .. глянути на рідну оселю, спочити під стріхою* – М.Кропивницький; *Теплом рідної землі війнуло від нього [листа] на поета, винним ароматом осінніх садів* – О.Тулуб; *Хато моя, рідна батьківська хато! Усім найкращим, що є в моїй душі, завдячую тобі* - І.Цюпа), а й тому, що йому ти віддав себе, присвятив усе своє життя: *Прощайте!.. А я рушаю в путь – нову стрічать весну. Скромнішу, а проте безумно-запаїну. До друзів, до Дніпра до рідної роботи* (М.Рильський); *Взагалі, коли зможете, пишійть до мене, бо я все ж на чужині і потребую рідного слова* (М.Коцюбинський); - *Я прошу дарувати мені, що не вітаю вас вашою рідною мовою* (Ю.Смолич). Рідним може стати й уперше побачене: *Убравшись, він довго сидів на березі. З річкою він почував себе рідним* (В.Підмогильний), а також почуття і переживання, що їх людина сприймає як свої – близькі і зрозумілі: - *Ні. Вистояти. Вистояти. Ні – тут. У цьому полі, що наче льон. І власної неволі спізнати тут, на рідній чужині* (В.Стус). У цьому значенні його нерідко заступає лексичний синонім *милий*: - *Що ж, воно не дивно, пане райцю: кожному свій народ милий* (М.Грушевський). Хоч у ставленні до природи діє чинник універсального психологічного сприймання, однак образи рідних пейзажів зростаються з людською свідомістю, становлячи „невід’ємну частку інтегрального образу реальності”³; для української культури це стрункі пірамідальні тополі, похилені верби над водою, у білому вінку квітів або вкрита червоними ягодами, як намистом, калина. Рідні пейзажі оживають, з ними розмовляють, як з живими людьми: *Стене рідний, честь і славу Тобі маю піднести!* (П.Грабовський). До них навіть можна звернутися мовою спорідненості, як до одухотворених членів родини: Михайло Коцюбинський, помітивши на Капрі мальви в цвіту, спантеличено зняв капелюха і, низько вклонившись, промовив: „*Здорові були,*

сестрички, як живеться на чужині?” У найважчі дні випробувань з’являлися атрибутивні означення до священних слів: Рідна Мати і рідна Україна – два крила любові, два крила несуть українську душу через віки і не в’януть у вічному польоті, бо тримає їх на світі материнська любов (Я.Гоян). Сміслові навантаження пестливого звертання рідний пов’язане з семантикою власне слова рідний: Моя рідна! Тоді була весна нашого щастя, серця наші самі співали про любов (В.Минко).

Стрижем універсального протиставлення свого й чужого в усіх культурах є уявлення про кровну спорідненість. В українській культурі родинні почуття посідають чільне місце, що знайшло відображення в українській національній ментальності. Тому нерідко рідний виступає синонімом до національний: *...навіть на рідний екран фільмам українських кіностудій пробитися не просто. І справа тут, насамперед, в існуючій системі кінотворення й кінопрокату (газ.), іноді з негативною конотацією: Давайте чесно. Дурні у нас є? Свої. Рідні. Домороцeni (Є.Дудар).*

Проте кровна спорідненість не є обов’язковою запорукою непохитної родинної єдності; якщо людина не дотримується моральних засад, що існують у суспільстві, або порушує міцні сімейні традиції, вона наражається на небезпеку втратити родинні стосунки: *Нема в нього [Федора] нікого, кому б він сповірів своє горенько: рідна дочка – і та йому ворогом стала...* (П.Мирний). Водночас сила любові здатна перетворити чужу людину ніби в кровного родича, зробити його не просто рідним, а ріднішим за рідного. А звороти як рідний, як до рідного свідчать про хороше ставлення до людини: *Тут мене стріли як рідного, обнімали і цілували, взагалі дуже прихильні до мене* (М.Коцюбинський).

Безсумнівно, інтернаціональною рисою людської свідомості є прагнення моделювати відносини кровної спорідненості як найніжніші і найближчі. Проте специфічно українською особливістю є те, що в рідній мові існує ціла система розмовних звертань до незнайомих людей, побудованих на метафорі кровної спорідненості, коли мовець поширює модель сім’ї на комунікативну ситуацію: *батько, татусь, мати, мамуня, синок, дочка, доня, сестра, сестричка, братик, брат, тітка, тітонька, дядько, дід, баба, бабуня, онука* тощо. Звертання щоразу індивідуалізоване, з урахуванням віку адресата відносно мовця. Вжиті як звертання, такі слова ще до початку комунікативного акту визначають параметри прагматичної ситуації, тобто певні комунікативні рамки,

запропоновані мовцем; адресат, у свою чергу, може їх прийняти або відкинути: *Якийсь боєць... попросив в Оленчука прикурити. – Дозвольте, папаша... Оленчук посміхнувся в темряві. „Ех, не знаєш ти, синок, що за папаша стоїть перед тобою...”* (О.Гончар). Своєрідний ефект справляють терміни спорідненості, коли мовець своїм звертанням не дає вибору співрозмовнику, нав'язуючи йому квазіродинні стосунки. Нерідко це призводить до активного спротиву з боку адресата: *- Я до вас, за інтересом, мамуню. – Сусе Христе! Забрав'єсь мені рідні діти, а тепер мене такий паршак мамунею кличе! – бурмотіла під носом, а наголос сказала: - Я тобі, Нухим, вже раз говорила, що я не є громадська мамуня, а газдиня* (Б.Лепкий).

Релігійні звертання *брат* і *сестра* не мають нічого особистого, а лише засвідчують рівність усіх перед Богом. Загалом у християнській етиці поняття родинних уз набули універсальної довершеності: усі люди на землі – рідні брати і сестри, діти одного Небесного Батька: *Розлюблені в Господі браття і сестри! Сердечно вітаю вас зі святом Великодня* (газ.). Згадаймо, Христос духовну спорідненість ставив над усе: *А Він відповів і сказав; „Хто Моя мати й брати?” І поглянув на тих, що круг Нього сиділи, і промовив: „Ось мати Моя та браття Мої! Бо хто Божу волю чинитиме, той Мені брат, і сестра, і мати”* (Мк 3:33-35).

Поняття „свій” не обмежується лише родинними почуттями. У цьому зв'язку безсумнівно важливими для української культури є дружні взаємини між людьми, що знаходять відображення в мові через цілу низку українських слів на позначення дружніх стосунків. Сюди належать: *друг/подруга, товариш/товаришка, приятель/приятелька, знайомий/знайома*. Чільне місце серед „моделей дружби”⁶ займає слово *друг*, що охоплює поняття постійного задушевного спілкування, а в разі необхідності – допомогу другу, становлячи, таким чином, важливу соціальну категорію (*За гроші .. придбаєш їжу, але не апетит; ліки, але не здоров'я; приятелів, але не друзів* – Г.Ібсен). Останнє до того ж являє собою ключову концептуальну ідею цього слова (пор. об'ємне запитання: „Ти мені друг?”). Більшість дослідників сходиться на тому, що відмінність між лексемою *друг* та іншими складовими моделі дружби полягає також у кількісному вияві: якщо друзів буває не більше двох або трьох, то, скажімо, приятелів може бути як завгодно багато. У свою чергу, поширене словосполучення *справжній друг* підкреслює, що друзі теж бувають різними:

найближчі, віддані до самозречення, і несправжні, що наближаються до слова *приятель*. Найвищий вияв ідея дружби знаходить у словах Христа, звернених до учнів: *Ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх* (Іо 17:13).

Подібно до лексеми *друг, подруга* вказує на особливі стосунки між жінками, які почувають приблизно те саме, що й друзі-чоловіки. Слово *приятель* передбачає хороші, приємні взаємини з іншою людиною, але, на відміну від слова *друг*, не такі задушевні і не потребує обов'язкової допомоги один одному.

Близькі між собою лексеми *товариш* і *приятель*, але якщо в слові *приятель* на перший план висувається задоволення від спілкування з цією людиною (- *Ах ти дивачка! Та ми ж з тобою давні приятелі, так пак? І потім, - додав він ласкавіше, - в Дніпропетровському, коли я тебе не бачив, я так звик думати про тебе, так, розумієш, звик, що ти ніби зі мною – В.Підмогильний*), то слово *товариш* передбачає передусім обов'язок допомагати один одному, але не як вияв близькості, душевного потягу а внаслідок моральних норм, що регулюються людське життя: *...коли прийшло до тебе щастя, побажай, щоб відвідало воно і твого товариша. Найголовніше в житті – товариш. Забудеш товариша, залишиш у біді, даремно ти на світ рождався* (О.Довженко); *Вона [княжна Предслава] буде товаришкою і помічницею свого князя і своєю радою і поміччю допоможе йому зайняти почесне місце в княжій роді, стати сильною ногою в своїй землі, дійти могутності і слави* (М.Грушевський).

Таким чином, емотивна лексика, що відтворює увесь спектр родинних стосунків, має для української культури вартісне значення, адже родинне тепло є зразком доброзичливого ставлення до всіх людей, прагненням зігріти родинною любов'ю увесь світ.

¹Кронгауз М.А., Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – С. 21; ²Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. – М., 1991. – С. 166; ³Сукаленко Н.И. Отражение быденного сознания в образной языковой картине мира. – К., 1992. – С. 22; ⁴Караулов Ю.Д. Словарь и человек // Теория языка и словари: Материалы Всесоюзной конференции. – Кишинев, 1988. – С. 7-8; ⁵Кронгауз М.А. Обращения как способ моделирования коммуникативного пространства // Логический анализ языка: образ человека в культуре и языке. – М., 1999. – С. 131; ⁶Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М. 1999. – С. 340.